

STUDIE

Rómsky holokaust v historickej pamäti Rómov

ARNE MANN

The Roma Holocaust in the historical memory of the Roma

The fates of Roma and Jews during World War II were similar, but after 1948, the Holocaust became a taboo subject for the state, and it was not often discussed even within Roma or Jewish families. An important political act, not only for German Sinti and Roma, was the public statement by German Chancellor Helmut Schmidt in 1982 and Federal President Roman Herzog in 1997, who compared the suffering of the Roma to the genocide of the Jews. These statements significantly changed public opinion on the previously taboo subject of the Roma Holocaust: memorials began to be built and commemorative ceremonies held at concentration camps where Roma and Sinti were interned during the war and at sites of mass executions.

In Slovakia, the first memorial ceremony for Roma victims took place in 1991. The memorials to the Roma victims murdered during World War II did not mention that they were Roma, so since 2005, the civic association In Minorita has built and revitalized several memorials in Slovakia, published several anthologies, and held commemorative ceremonies, lectures, and exhibitions. By building „places of memory“ and constructing a culture of remembrance of the Holocaust, it seeks to awaken interest in their own history among the Roma themselves.

Keywords: Roma, Holocaust, remembrance, places of memory

Nemecký Ríšsky snem prijal na zasadnutí 15. septembra 1935 v Norimbergu ústavné zákony známe ako Norimberské zákony. Zákon o ríšskom občianstve v §2 vymedzuje, že „ríšskym občanom je len štátny príslušník nemeckej alebo príbuznej krvi, ktorý svojím správaním dokazuje, že je ochotný a schopný ver-

ne slúžiť nemeckému národu a ríši.¹ V roku 1936 vyšli Komentáre k nemeckému rasovému zákonodarstvu, z ktorých citujem: „Druhovo cudzia krv je všetka krv, ktorá nie je nemeckou krvou a nie je nemeckej krvi príbuzná. K druhovo cudzej krvi patria v Európe spravidla len Židia ... a Cigáni. Druhovo cudzí v zá- sade neobdržia ríšske občianske právo.“² Od toho času boli osudy európskych Židov a Rómov v krajinách pod nacionálno-socialistickou mocou v princípe rovnaké: strata občianskych práv, diskriminačné zákony a nariadenia, sterilizá- cia, tábory nútenej koncentrácie, vo východnej Európe masové vyvražďovanie, deportácie do vyhladzovacích koncentračných táborov. Napriek prežitému utrpeniu, ktoré označujeme ako židovský a rómsky holokaust,³ spomínanie na tie- to udalosti po druhej svetovej vojne bolo rozdielne.

Prvé spomienky židovských preživších na život v koncentračnom tábore Auschwitz-Birkenau boli zverejnené krátko po vojne: v roku 1945 vyšla kniha Alfréda Wetzlera (1918–1988) *Oswienčim, hrobka štyroch miliónov ľudí*, v roku 1948 spomienková kniha Margity Schwalbovej (1915–2003) *Vyhasnuté oči*. V období vlády komunistickej strany bolo pripomínanie vojnovnej tragédie „sú- kromnou záležitosťou“ židovskej komunity či jednotlivých rodín,⁴ téma holo- kaustu a vojnového slovenského štátu sa v rokoch 1948–1989 stala tabu.⁵ Súčas- ťou židovskej tradície sú spomienkové slávnosti *askara*, ktoré prebiehajú oby- čajne pri hrobe zomrelých predkov, od päťdesiatych rokov 20. storočia sa spomienky na holokaust odohrávali formou *askár* v synagógach alebo priamo

1 KROŠLÁK, Daniel: Norimberské zákony – Nuremberg Laws. In: *Societas et iurisprudentia*, 2013, roč. 1, č. 1, s. 175–190, online in: <https://sei.iuridica.truni.sk/medzinarodny-vedecky-casopis/archiv/cislo-2013-01/norimberske-zakony/> (2. 5. 2025)

2 STUCKART, Wilhelm, GLOBKE, Hans: *Kommentare zur Deutschen Rassengesetzgebung Band 1*, München – Berlin 1936, s. 55, online in: <https://archive.org/details/wilhelm-stuckart-hans-globke-kommentar-zu-den-rassegesetzen/page/n37/mode/2up> (2. 5. 2025)

3 Termín holokaust možno chápať ako označenie pre „systematické, štátom vykonávané prenasledovanie a hromadné vyvražďovanie etnických, náboženských, či politických skupín počas druhej svetovej vojny, vykonávané nacistickým Nemeckom a jeho spojencami“, v širšom ponímaní obsahuje legislatívne opatrenia obmedzujúce osobnú slobodu, zriaďovanie táborov nútenej koncentrácie a masové vyvražďovanie (genocídu). Bližšie v práci MANN, Arne B.: *Kauza holocaust verzus porrajmos*. In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumano- vá, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 47–52.

4 SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou)*. Bratislava 2018, s. 92, online in: <https://www.sav.sk/uploads/monography/40/137/fulltext/10211219%C5%BDidia%20na%20Slovensku%20po%20roku%201989.pdf> (2. 5. 2025)

5 VRZGULOVÁ, Monika: *Stále ťažké spomínanie? Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku*. In: *Holokaust okolo nás (Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania)*. Ed. Peter Salner. Bratislava 2020, s. 19.

na cintorínoch.⁶ Vo viacerých rodinách na obdobie vojny nespomínali, dokonca ho zatajovali aj pred svojimi potomkami.

Situácia sa zmenila po roku 1989. Po tom, čo v roku 2001 bol 9. september na Slovensku schválený ako *Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia*, sa spomínanie na židovský holokaust stalo celospoločenskou akciou – pietnej slávnosti pri pamätníku na Rybnom námestí v Bratislave sa zúčastňujú aj politickí predstavitelia štátu.

V rokoch 1995–1997 realizovala Nadácia Milana Šimečku, v spolupráci s Univezitou Yale (USA) projekt *Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Spolu bolo zaznamenaných 148 videozáznamov židovských preživších zo Slovenska, respondenti často po prvý raz zverejňovali svoje emotívne spomienky na obdobie holokaustu. Na Slovensku prebiehal v tom čase ešte jeden výskum metódou oral history, realizovala ho nadácia The Survivors of the Shoah Visual History Foundation z Los Angeles.⁷

Spomínanie na prežívanie vojnových rokov malo u Rómov spočiatku podobný priebeh ako u židovského obyvateľstva.

Slovenský štát, ktorý vznikol v roku 1939 po rozpade Československa, v mnohom napodobňoval diskriminačné rasové zákony nacistického Nemecka. Na základe branného zákona č. 20 z roku 1940 boli Rómovia spolu so Židmi zbavení možnosti stať sa príslušníkmi brannej moci. Aktívnu vojenskú službu potom vykonávali v špeciálne zriadenom VI. prápore Pracovného zboru ministerstva národnej obrany, v ponížujúcom postavení vykonávali zemné a pomocné stavebné práce.

Podľa vyhlášok a obežníkov ministerstva vnútra mali Rómovia od roku 1941 obmedzený vstup na verejné miesta, do miest a obcí smeli vstupovať len vo vymedzené dni a hodiny, boli povinní odstrániť svoje obydlia od štátnych alebo miestnych ciest, olašským Rómom bolo zakázané kočovanie, od roku 1944 nesmeli Rómovia cestovať verejnými dopravnými prostriedkami. Pri plnení diskriminačných opatrení proti Rómom vyvíjali mimoriadnu aktivitu príslušníci polovojenskej organizácie – Hlinkovej gardy.⁸

V zmysle vyhlášky Ministerstva vnútra z 2. apríla 1941 boli zriadené pracovné útvary určené predovšetkým pre asociálov, medzi ktorých boli zahrnutí aj

6 SALNER, Peter: Židia na Slovensku, s. 72 a 74.

7 O oboch výskumoch bližšie: VRZGULOVIÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie?, s. 39–42; KOPCSAYOVÁ, Iris: Spomienky tých, čo prežili holokaust. In: SME, 12. 5. 2007, online in: <https://www.sme.sk/c/3291619/spomienky-tych-co-prezili-holokaust.html> (2. 5. 2025)

8 MANN, Arne B.: Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny. In: Zuza Kumanová – Arne B. Mann: *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 5–19.

„Cigáni bez pracovného pomeru“. Rómov, ktorí tvorili v týchto útvaroch vždy minimálne polovicu zaradencov, nasadzovali na najťažšie manuálne práce.

Mnohí Rómovia sa aktívne zúčastnili Slovenského národného povstania. Po jeho potlačení a obsadení Slovenska nemeckou armádou došlo na viacerých miestach, hlavne stredného Slovenska, k masovému vyvražďovaniu Rómov. Dôvodom pre represálie bolo ich aktívne pôsobenie medzi partizánmi, stačilo však aj podozrenie z takejto spolupráce. Epidémiu škvrnitého týfusu v Zaisťovacom tábore pre Cigánov v Dubnici nad Váhom „vyriešili“ nemeckí vojaci tak, že 23. februára 1945 na nákladných autách odviezli 26 chorých do Údolia pod horu Ostrý vrch, kde ich povraždili.⁹ V dôsledku karantény, ako aj blížiaceho sa frontu predpokladaný transport do vyhladzovacích koncentračných táborov z Dubnice neodišiel.¹⁰ Inak to však bolo na území južného Slovenska, ktoré bolo v tom čase pričlenené k Maďarsku. Po jeho obsadení nemeckou armádou v marci 1944 Rómom zakázali voľný pohyb, následne ich sústreďovali do centrálnych táborov, najmä do tzv. Hviezdicovej pevnosti v Komárome. Odtiaľto boli deportovaní do koncentračného tábora Dachau a odtiaľ do ďalších likvidačných táborov.¹¹

Štátna politika k Rómom v období po druhej svetovej vojne sa orientovala na skryté, či otvorené formy asimilácie. Tzv. *cigánska otázka* bola redukovaná na „problém sociálne zaostalej vrstvy obyvateľstva“. Opatrenia štátu sa zameriavali predovšetkým na riešenie problému bývania – na likvidáciu zaostalých rómskych osídlení a na rôzne formy sociálnej podpory. S tým priamo súviselo popieranie ich osobitnej etnicity, vlastného jazyka a kultúry, tabuizácia sa týkala aj ich dejín.¹² Diskriminácia a represívne opatrenia voči Rómom počas dru-

9 Z územia vojnového Slovenského štátu vieme doložiť 579–589 obetí (najviac z obcí Tisovec 62 – 68, Čierny Balog 65, Ilija 109). Miesta, na ktorých došlo k perzekúciám a vyvraždeniu Rómov v rokoch 1939–1945. In: Zuza Kumanová – Arne B. Mann: *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 24–25.

10 Svojou organizáciou a cieľom dubnický tábor, v ktorom boli internované celé rómske rodiny, pripomínal tzv. cigánske tábory v nacistickej ríši (napr. v Letoch u Písku a Hodoníne u Kunštátu), z ktorých boli zaradenci deportovaní do vyhladzovacích koncentračných táborov. Pozri tiež NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno 1994, s. 50 a 160.

11 Podľa *Databázy Rómov deportovaných z Maďarska, 1944–1945* (Magyarországrol deportált romák adatbázisa, 1944–1945), vypracovanej Maďarským národným archívom (Magyar Nemzeti Levéltár) v rokoch 2015–2019, bolo z územia, ktoré bolo počas vojny súčasťou Maďarska, deportovaných do koncentračných táborov (Dachau, Ravensbrück, Buchenwald, Natzweiler-Struthof) 364 Rómov. Možno predpokladať vyšší počet Rómov, z ktorých sa väčšina nevrátila. Za pomoc pri spracovaní ďakujem Dr. habil. Attilovi Simonovi, PhD.

12 MANN, Arne B.: Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Eds. Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva. Bratislava 2009, s. 454–455.

hej svetovej vojny sa – podobne ako v prípade Židov – zatajovali, alebo bagatelizovali.

Výnimkou bolo krátke obdobie rokov 1969–1973: súčasťou politického uvoľnenia, tzv. Pražskej jari, bolo založenie dvoch partnerských organizácií – Svazu Cikánů-Romů v českých zemiach a Zväzu Cigánov-Rómov na Slovensku. Česká organizácia sa usilovala o zlepšenie spoločenskej a ekonomickej situácie Rómov, uznanie Rómov ako národnostnej menšiny, založenie rómskeho múzea. Svaz pomáhal rómskym preživším holokaustu dosiahnuť oficiálne uznanie statusu obetí nacizmu a pracoval na verejnej pripomienke rómskych obetí na mieste niekdajšieho tzv. cigánskeho tábora v Hodoníne u Kunštátu, kde v roku 1973 vznikla tradícia pietnych zhromaždení. Tam i na mieste ďalšieho tábora v Letoch u Písku plánoval vybudovať pamätníky.¹³

Ustanovujúci zjazd slovenského Zväzu Cigánov-Rómov schválil stanovy dobrovoľnej spoločenskej kultúrno-výchovnej organizácie, ktorej základným cieľom bolo pomáhať zlepšiť životné podmienky Rómov. Spoločenskej integrácii mali pri „zachovaní niektorých etnických odlišností Cigánov/Rómov“ napomáhať návrhy využitia rómskeho jazyka vo vzdelávaní detí, budovanie rómskych učňovských škôl, vydávanie trojjazyčného časopisu, založenie profesionálneho umeleckého telesa a múzea, vznik „katedry cigánológie“ na Univerzite Komenského v Bratislave, ako aj zakladanie lokálnych folklórnych súborov a športových klubov. Prakticky sa však sústredil na budovanie a prevádzkovanie výrobných družstiev Butiker a na základné ciele rezignoval.¹⁴ V roku 1973, v rámci tzv. normalizácie, boli oba zväzy zrušené a pokračovalo „hlboké spoločenské mlčanie a zabúdanie na holokaust“.¹⁵

Ojedinelým počinom v tomto období bola kniha reportáží publicistu Slava Kalného z roku 1960, v ktorej na základe vlastného výskumu opísal tragické udalosti v Tisovci.¹⁶ Najsmutnejšej kapitole novodobých rómskych dejín sa už od začiatku sedemdesiatych rokov 20. stor. venoval moravský historik Ctibor Nečas. Výsledky svojich archívnych výskumov publikoval najprv v čiastkových

13 Svaz Cikánů-Romů, Muzeum romské kultury, Brno, online in: <https://www.rommuz.cz/cs/o-muzeu/aktuality/2019-08-27-svaz-cikanu-romu/> (2. 5. 2025)

14 LUŽICA, René: Podporovali zamestnanosť, folklór aj futbal. Pred 55 rokmi vznikla prvá rómska „mimovládka“. In: *Romano fórum*, 26. 4. 2024; online in: <https://romanoforum.deniknik.sk/podporovali-zamestnanost-folklor-aj-futbal-pred-55-rokmi-vznikla-prva-romska-mimovladka>, (2. 5. 2025); samostatne: LUŽICA, René: Zväz Cigánov-Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989. Nitra 2021. Tiež: JUROVÁ, Anna: Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Ed. Michal Vašečka. Bratislava 2002, s. 67–68.

15 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie..., s. 19.

16 KALNÝ, Slavo: *Cigánsky plač a smiech*, Martin 1960, 170 s., príbeh *Jediná živá*, s. 51–55.

štúdiách v rokoch 1975–1980 v regionálnych a odborných periodikách, v roku 1981 ich zhrnul v monografii *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*,¹⁷ v ktorej je polovica venovaná histórii rómskeho holokaustu na Slovensku. Táto publikácia, ktorá sa stala základným dielom zaoberajúcim sa touto problematikou u nás, však vyšla vo veľmi nízkom náklade, nebola v predaji a nedostala sa do knižníc, preto nemohla preniknúť do širšieho povedomia verejnosti. Výsledky jeho práce neboli docenené, vtedajšími odborníkmi na rómsku problematiku boli dokonca spochybňované a odmietané.¹⁸ Historickému výskumu témy rómskeho holokaustu v regióne Gemera sa na Slovensku pred rokom 1989 venoval Vladimír Gecelovský.¹⁹

Keď v roku 1987 Národopisný ústav SAV pripravoval monotematické „rómске“ číslo časopisu Slovenský národopis (36, 1988, č. 1), vznikol problém okolo zaradenia príspevku moravského historika Ctibora Nečasa. Jedna z členiek redakčnej rady doc. Emília Horváthová tlmočila názor predstaviteľa vtedajšieho Vládneho výboru pre otázky cigánskych obyvateľov Imricha Farkaša, ktorý protestoval proti zaradeniu príspevku tohto autora so zdôvodnením, že Rómovia na Slovensku počas druhej svetovej vojny vôbec neboli diskriminovaní. To, že príspevok napokon v časopise vyšiel,²⁰ bolo zásluhou principiálneho postoja vtedajšej hlavnej redaktorky časopisu a riaditeľky Národopisného ústavu Dr. Boženy Filovej a členky redakčnej rady Dr. Sone Kovačevičovej.²¹

V rámci 32. ročníka Folklórneho festivalu vo Východnej bol 6. júla 1986 uvedený program Viliama Grusku „*Ludia z rodu Rómov*“, ktorý po prvý raz predstavil Rómov ako príslušníkov samostatného etnika s vlastnými dejinami, jazykom a kultúrou. Prezentovalo sa v ňom vyše tristo účinkujúcich z 23 miest a obcí vtedajšieho Československa. V programovom bulletinu sa V. Gruska zmienil o tragických osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny, v samotnom programe v historickej časti i v časti *Mulo (Vartovanie mŕtveho)* odzneli základ-

17 NEČAS, Ctibor: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981.

18 O vedeckej práci prof. C. Nečasa bližšie v recenzii MANN, Arne B.: „*Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*“. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 3, s. 558–559.

19 GECELOVSKÝ, Vladimír: K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodarstve buržoázneho Československa s osobitým zreteľom na región Gemera; In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 1, s. 36–40; GECELOVSKÝ, Vladimír: Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 3, s. 174–177; GECELOVSKÝ, Vladimír: *Sociálne politické postavenie a perzekúcia Cigánov v Československej republike a v Slovenskom štáte so zreteľom na región Gemera* (kandidátska dizertácia). Právnická fakulta UPJŠ Košice, 1987, 211 s.

20 NEČAS, Ctibor: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 126–136.

21 Osobná spomienka a tiež: VANOVIČOVÁ, Zora: Ako sa pečie časopis II. In: *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 4, s. 437–438.

né informácie o osudoch Rómov počas vojnového Slovenského štátu, rozprávanie Rómov o masakri v Čiernom Balogu i dve piesne, ktoré vznikli v tomto období: *Od kanastar avľom Petičis / Odkedy som prišiel do Petiča*²² a *Aušvicate hi kher baro / V Osvienčime je veľký dom*. Bolo to po prvý raz, čo téma rómskeho holokaustu bola u nás verejne prezentovaná.²³ Uvedený program, ktorý sledovalo niekoľko tisíc Rómov a sledoval ho záujem masmédií, prelomil tabuizáciu rómskej témy ešte pred rokom 1989.

Zmeny prístupu k Rómom po roku 1986 treba vnímať v dobovom politickom kontexte. Politika „perestrojky“ a „glasnosti“ Michaila Gorbačova v bývalom Sovietskom zväze sa od roku 1985 postupne začala presadzovať aj v ostatných štátoch vtedajšieho „východného bloku“. V uvoľňujúcej sa politickej situácii sa podarilo Národopisnému ústavu SAV pripraviť a v roku 1988 vydať samostatné číslo časopisu Slovenský národopis, ktoré obsahovalo vyše dvadsať romistických (historických, etnografických, sociologických) príspevkov slovenských i českých bádateľov.²⁴ Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach usporiadal 17.–18. februára 1988 seminár „*Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov*“, ktorý znamenal postupné vymaňovanie sa vedeckého záujmu o Rómov spod závislosti na štátnej politike.

Významným politickým aktom pre nielen nemeckých Sintov a Rómov bolo verejné vyhlásenie nemeckého kancelára Helmuta Schmidta (1918–2015) 17. marca 1982: „Nacistická diktatúra spôsobila Sintom a Rómom veľkú nespravodlivosť. Boli prenasledovaní z rasových dôvodov. Tieto zločiny predstavovali akt genocídy.“²⁵ O 15 rokov neskôr spolkový prezident Roman Herzog

22 Petič je horské sedlo pri Hanušovciach nad Topľou, kde bol v rokoch 1942–1943 zriadený Pracovný útvar, v ktorom boli ako zaradení Rómovia.

23 Romista Tomáš Haišman o tom napísal: „Akcentem na vzpomínky i písně z koncentračních táborů se stala tato část symbolem lidského utrpení z rasových důvodů i opožděnou poctou všem Romům, jejichž životy zmařilo nacistické běsnění.“ HAIŠMAN, Tomáš: *Ludia z rodu Rómov, Šesté pokračování cyklu „Rodokmeň zeme“ na XXXII. ročníku Folklórneho festivalu ve Východné, 6. července 1986*. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 243–244. O programe podrobnejšie: MANN Arne, B.: *Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989*. O programe *Ludia z rodu Rómov*. In: *Rómovia, 30 rokov po revolúcii*. Ed. Rafael, Vlado. Bratislava 2020, s. 34–39.

24 *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1 (zostavil Arne B. Mann).

25 Ďalej sa kancelár Schmidt vyslovil za morálnu nápravu a zdôraznil povinnosť Spolkovej republiky Nemecko odškodniť obeť a zlepšiť ich sociálnu situáciu. Toto uznanie podľa medzinárodného práva predstavovalo nový začiatok vo vzťahoch spolčkovej vlády s nemeckými Sintami a Rómami. *The recognition of the Nazi genocide of the Sinti and Roma*, online in: <https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/recognition/the-recognition-of-the-nazi-genocide-of-the-sinti-and-roma/> (2. 5. 2025); 40 Years of Recognition of the Nazi Genocide against the Sinti and Roma of Europe, online in: <https://dokuzentrum.sintiundroma.de/en/40-years-recognition-nazi-genocide-sinti-roma-europe/> (2. 5. 2025)

(1934–2017) vo svojom vyhlásení zo 16. marca 1997 prirovnal genocídu Sintov a Rómov k utrpeniu Židov.²⁶ Tieto vyhlásenia významne zmenili pohľad verejnosti na dovtedy tabuizovanú tému rómskeho holokaustu: v koncentračných táborech, kde boli počas vojny internovaní Rómovia a Sintovia, a na miestach masových popráv sa začali budovať pamätníky a uskutočňovať pietne slávnosti.

U nás sa možnosti výskumu a publikovania príspevkov zaoberajúcich sa dejinami a kultúrou Rómov prejavili v dôsledku politických zmien po roku 1989 a s tým súvisiacim prístupom k rómskemu obyvateľstvu, ktorému bolo priznané postavenie národnostnej menšiny.²⁷ Z iniciatívy Národopisného ústavu SAV sa 7. decembra 1991 za účasti členov vlády SR a zástupcu prezidenta Václava Havla po prvý raz na Slovensku uskutočnila v obci Dúbravy pri Detve spomienková slávnosť rómskym obetiam druhej svetovej vojny, do ktorej boli aktívne zapojení miestni Rómovia; pri tejto príležitosti vyšla aj štúdia o osudoch Rómov v Dúbravách a Detve.²⁸ S úmyslom sprostredkovať informácie o postavení Rómov počas vojny vydalo Vihorlatské múzeum v Humennom publikáciu *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*.²⁹ Po roku 2000 začal publikovať historik Karol Janas, archívny výskum zameral najmä na pracovné útvary (Dubnica nad Váhom, Ilava, Ústie nad Oravou) a zaisťovací tábor v Dubnici nad Váhom.³⁰

Bádania historikov, vychádzajúce najmä z archívnych dokumentov, významne dopĺňajú i korigujú osobné svedectvá dodnes žijúcich Rómov i nerómov, ktorí dokážu svojimi výpoveďami doplniť poznatky o historických udalostiach, publikované dovtedy iba v prácach historikov. Výpovednú hodnotu svedeckých výpovedí Rómov, ktorí prežili druhú svetovú vojnu, si uvedomila pri svojich terénnych výskumoch ako prvá lingvistka Milena Hübschmannová. Skôr zaznamenané výpovede po roku 1991 cielene dopĺňovala ďalšími výsku-

26 „Genocída Sintov a Rómov bola vykonaná z rovnakého motívu rasového šialenstva, s rovnakým úmyslom a rovnakou vôľou po plánovanom a konečnom zničení ako genocída Židov. V celej sfére vplyvu národných socialistov boli vyvražďovaní systematicky a celé rodiny, od malých detí až po starcov.“ *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma trauert um den früheren Bundespräsidenten Roman Herzog*, online in: <https://zentralrat.sintiundroma.de/nachruf-roman-herzog/> (2. 5. 2025)

27 Uznesenie vlády SR č. 153/1991, *Zásady vládnej politiky SR k Rómom*, online in: <https://domov.sme.sk/c/6803249/zasady-vladnej-politiky-k-romom-uznesenie-vlady-z-roku-1991.html> (2. 5. 2025)

28 MANN, Arne B.: *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (Samostatná tlač), Detva 1991, 14 s.

29 FEDIČ, Vasil: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna. Svedectvá pamätníkov*. Humenné 2001, 104 s.

30 JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*, Bratislava 2010, 112 s.

mami so študentami romistiky Filozofickej fakulty UK v Prahe. Výsledkom sa stala publikácia *Po Židoch Cigáni* z roku 2005.³¹

Na spomienky Rómov na druhú svetovú vojnu bol zameraný výskum, ktorý realizovala Nadácia Milana Šimečku v Bratislave v spolupráci s Univerzitou Yale. Využívajúc metódu oral history výskumný tím uskutočnil videonahrávky s rómskymi pamätníkmi vo dvoch etapách: v rokoch 1998–2000 to bolo 71 rozhovorov, v rokoch 2005–2006 ďalších 15 rozhovorov.³² Výsledky tohto výskumu boli prezentované v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*, s priloženým DVD nosičom,³³ ktorú odvtedy Nadácia využíva pri rôznych vzdelávacích aktivitách. Niektoré z výpovedí v roku 2000 zaradilo košické producentské štúdio Atarax do dokumentárneho filmu *Ma bisteren, Príbeh rómskeho holokaustu*.³⁴ Prepisy audionahrávok boli čiastočne zverejnené v publikácii Reného Lužicu *Keď bola vojna, nebol som doma*.³⁵ V roku 2013 vznikol ďalší dokumentárny film *Baro mariben*, zaznamenávajúci aj spomienky Rómov.³⁶

Pred 20 rokmi vznikol v rámci občianskeho združenia In Minorita projekt *Ma bisteren! / Nezabudni!* Iniciovalo ho Ministerstvo kultúry SR, realizačný tím spočiatku spolupracoval so Slovenským národným múzeom. „Už prvé diskusie priniesli konsenzus, že téma je natoľko neznáma pre verejnosť, že okrem výstavby alebo osadenia nejakého pamätníka treba venovať pozornosť aj zvýšeniu informovanosti verejnosti o postavení Rómov počas druhej svetovej vojny. Vzhľadom k tomu, že sa ukazovalo, že i pre samotných Rómov je to tabuizovaná téma, bolo potrebné venovať pozornosť aj tejto otázke.“³⁷

Na Slovenku je niekoľko pamätníkov obetiam druhej svetovej vojny, na ktorých sú mená obetí. Pritom ak človek nevie, že uvedené priezviská sú rómske, netuší, že títo ľudia zahynuli na základe odlišnej farby svojej pleti (tak je tomu na pamätníku v Tisovci či v Iliji pri Banskej Štiavnici), alebo je na náhrobnej doske všeobecné konštatovanie, že išlo o „obete druhej svetovej vojny“ (Slatina, okr. Levice a Valaská Belá, okr. Prievidza). Preto sa pozornosť riešiteľského tí-

31 *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*, I. díl (1939–srpen 1944). Ed. Hübschmannová, Milena. Praha 2005, 990 s.

32 SEGLOVÁ, Lucia – BOŠELOVÁ, Zuzana: O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 18–19.

33 *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, 190 s. Príloha DVD: *Rómovia a druhá svetová vojna (Svedectvá)*.

34 *Ma bisteren. Príbeh rómskeho holokaustu*, réžia: Jozef Bohunický, Košice 2006, 42 min.

35 LUŽICA, René: *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava 2004, 116 s.

36 *Baro mariben* (Veľká vojna), réžia: Paula Ďurinová, Prešov 2013, 29 min., online in: <https://www.portalsvk.sk/video/baro-mariben-velka-vojna> (2. 5. 2025)

37 KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom *Ma bisteren!* In: *Pripomínanie rómskeho holokaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 39.

„Zastav sa človek pred vyliatou krvou / vzkĺčil z nej slobodný tvoj deň“, to je text na pamätníku v obci Ilija (okr. Banská Štiavnica). Nikde nie je uvedené, že mená vytesané na jednotlivých kameňoch patria 109 Rómom, ktorí boli z obce odvečení 22. 11. 1944 a neskôr zavraždení v Kremničke (autor: Vojtech Remeň, 1966).

mu zamerala predovšetkým na odhaľovanie pamätníkov a pamätných tabúľ a na revitalizáciu – doplnenie už existujúcich.

Pietny akt odhalenia prvého kubusu s textom „*Obetiam rómskeho holocaustu na Slovensku 1939–1949. Ma bisteren!*“ sa konal v Pietnej sieni Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici 2. augusta 2005.³⁸ Ďalšie dva pamätníky boli osadené 15. decembra 2005: v obci Lutilla (okr. Žiar nad Hronom) viac ako 40 zavraždeným Rómom a v Pamätníku SNP v Nemeckej venovanom pamiatke neznámeho počtu Rómov zavraždených v Kremničke a v Nemeckej. Pamätná tabuľa zaradencom pracovného útvaru na trati Prešov – Strážske bola odhalená na železničnej stanici v Hanušovciach nad Topľou 17. februára 2006.³⁹ Na pamiatku zavraždeným Rómom z Podpoľania bol 8. apríla 2006 odhalený pamätník na mieste masových popráv – na židovskom

38 Avšak ešte týždeň pred odhalením nebolo isté, kde bude kubus osadený, napokon sa tak stalo na dôstojnom mieste.

39 Autorom pamätníka v Lutile bol výtvarník Ladislav Čisárík a rómsky umelecký kováč Alexander Reindl. Aj na ďalších pamätníkoch sa podieľali rómski kováči z Dunajskej Lužnej pri Bratislave.

Hanušovce nad Topľou
(o. Vranov nad Topľou),
železničná stanica:
pamätná tabuľa
rómskym zaradencom
pracovného útvaru
v rokoch 1942-1943;
odhalenie 17. 2. 2006
(autori: Ladislav Čisárik,
Alexander Reindl).

cintoríne vo Zvolene, kde sa odvtedy pravidelne každoročne konajú pietne slávnosti.⁴⁰ Pri tejto príležitosti sa vtedajší podpredseda vlády SR Pál Csáky v mene vlády SR ospravedlnil za krivdy páchané na menšinách počas vojnového slovenského štátu, pričom historicky po prvý raz spomenul v tejto súvislosti aj konkrétne Rómov⁴¹.

40 Autormi pamätníka sú sochári Jaroslava a Ján Šickovci.

41 Pál Csáky povedal: „Vyjadrujem hlbokú ľútosť nad represáliami v rokoch 1944–1945, ktoré páchala vláda vtedajšieho slovenského štátu voči židovskému národu a menovite voči príslušníkom rómskeho národa len preto, že boli iní. A hoci súčasná Slovenská republika nemá nijaké konexie na vojnový slovenský štát, chcem sa v mene vlády SR ospravedlniť za krivdy, ktoré sa páchali na menšinách počas druhej svetovej vojny a požiadať o odpustenie rodiny pozostalých.“

K doplneniu náhrobníku na masovom hrobe 56 upálených Rómov v obci Slatina (o. Levice), pribudla 23. decembra 2006 tabuľa v slovenskom i maďarskom jazyku o tom, že išlo o rómske obeť, neskôr bola na zadnej strane náhrobníka umiestnená tabuľa s menami obetí. Na mieste popravy 26 rómskych obetí v Dubnici nad Váhom zamestnanci závodu umiestnili kríž z delových nábojníc. Tento bol 23. februára 2007 doplnený novým pamätníkom s menami obetí, ktoré sa podarilo identifikovať.⁴² Aj na tomto mieste sa konajú každoročne pietne slávnosti. V roku 2019 došlo k revitalizácii pamätníka v obci Valaská Belá, na mieste kde bolo zavraždených 13 Rómov: doplnený bol o pamätnú tabuľu s menami obetí a kovanou ohradou zhotovenou rómskym umeleckým kováčom Pavlom Rácom z Bolešova.

Nepochybne zaujímavá je situácia vzniku pamätníkov v Čiernom Balogu. Na jeseň roku 1944 tu nemeckí vojaci zajali vyše 60 olašských Rómov, ktorí sa ukrývali v okolitých lesoch. Najprv ich väznili v miestnej škole, potom ich 14. novembra zavraždili na dvoch miestach: mužov postrieľali vo Vydrovskej doline, ženy a deti upálili v kolibe v Jergovskej doline.⁴³ Už v roku 1969 sa miestne zastupiteľstvo rozhodlo odhaliť pri osade Vydrovo zavraždeným Rómom pamätník, na ktorom je uvedené, že je venovaný práve rómskym (v dobovej terminológii cigánskym) obetiam.⁴⁴ Nevieme, z akého popudu tento pamätníček vznikol, môžeme sa iba domnievať, že súvisí s iniciatívou vtedajšieho Zväzu Cigánov-Rómov v období „Dubčekovej jari“. V každom prípade ide o prvý pamätník rómskeho holokaustu na Slovensku. Na pietnej slávnosti 10. decembra 2024 bol predstavený v revitalizovanej podobe – doplnený o štylizované ľudské postavy z kovu.⁴⁵

Zaujímavý je aj vznik druhého pamätníka v Jergovskej doline. Z iniciatívy Základnej organizácie Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov ho venovali „*pamiatke upálených rómskych občanov*“.⁴⁶ Odhalili ho 15. júla 1999, teda ide o prvý pamätník rómskeho holokaustu po roku 1989.

Okrem projektu Ma bisteren! vzniklo aj niekoľko ďalších pamätníkov rómskeho holokaustu. Na realizácii pamätníka venovanom Rómom z južného Slovenska, odhalenom v roku 2006 v Dunajskej Strede, sa podieľali aj rómski kováči z Dunajskej Lužnej. V roku 2016 Múzeum SNP v Banskej Bystrici doplnilo

42 Autorom je sochár Ján Šicko.

43 MANN, Arne B.: Význam spomienkového rozprávania pre výskum rómskeho holokaustu. In: *Romano džaniben, časopis romistických štúdií*, 2013, roč. 20, č. 2, s. 40–49.

44 Text na pamätníku: *Na tomto mieste dňa / 14. 11. 1944 nemeckí fašisti / beštiálne zavraždili / občanov cigánskeho / pôvodu. / Česť ich pamiatke!*

45 Autorom je sochár Marián Králik v spolupráci s Tomášom Parišom.

46 Text na mramorovej tabuli uvádza: *Občania / Čierneho Balogu / venujú pamiatke upálených / rómskych občanov / 14. novembra 1944.*

Dunajská Streda: Pamätník rómskym obeťom z južného Slovenska ktorí zahynuli v koncentračných táborech odhalený v roku 2006 (autori: Alojz Šarkózy a Robert Šarkózy).

k „Pamätným tabuliam národov sveta, ktoré sa zúčastnili bojov v SNP“ tabuľu „RÓMOVIA THE ROMA.“ Vo Vrábľoch bol 5. novembra 2014 odhalený pamätník, ktorý inicioval rómsky katolícky kňaz Viktor Tomčányi. Pamätník v obci Barca (okr Rimavská Sobota) je z roku 2016.

Súčasťou projektu Ma bisteren! sú aj informačné osvetové a výskumné aktivity. Pri príležitosti Pamätného dňa rómskeho holokaustu sa každoročne 2. augusta uskutočňujú v Múzeu SNP v Banskej Bystrici pietne slávnosti, podobne na židovskom cintoríne vo Zvolene a na mieste masovej popravy v Dubnici nad Váhom. Občianske združenie In Minorita pripravilo výstavu *Holocaust Rómov na Slovensku 1939–1945*, ktorá bola inštalovaná na viacerých miestach na Slovensku i v Českej republike, vydalo tri odborné zborníky, uskutočnilo viacero prednášok a seminárov, sprístupnilo webovú stránku, podieľalo sa na príprave dvoch dokumentárnych filmov.⁴⁷

K šíreniu poznania o osudoch Rómov počas 2. svetovej vojny prispieva svojimi aktivitami aj Múzeum holokaustu v Seredi (založené v roku 2016), ktoré

⁴⁷ Podrobnejšie KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom, s. 39–42.

vydalo aj prehľadnú populárno-vedeckú publikáciu *Prenasledovanie Rómov počas holokaustu*.⁴⁸

Napriek tomu, že židovský holokaust je v spoločnosti viac známy, o róm-skom holokauste sa často hovorí ako o „neznámom“ alebo „nepoznanom“. Pri-tom osudy Židov a Rómov počas druhej svetovej vojny boli v princípe rovnaké. Téma holokaustu a vojnového Slovenského štátu sa po roku 1948 sa zmenila na tabu, tému, o ktorej sa verejne nehovorilo, vedci ju takmer neskúmali, mladí ľudia na hodinách dejepisu sa o nej neučili.⁴⁹ Mlčanie preživších bolo v židov-skej komunite stratégiou a snahou „vytesniť utrpenie a často aj pocity viny z prežitia či dočasnej straty dôstojnosti, na ktorú neradi spomínali. Mlčanie im malo pomôcť začať žiť nový život, ako konštatovali vo svojich spomienkach. Svoju rolu zohrala aj obava, že im okolie nebude veriť a rozumieť.“⁵⁰ Spomína-nie sa potom obmedzilo na ľudí so spoločnou skúsenosťou, prípadne na úzky okruh rodiny, niekde svoje zážitky zatajovali aj pred svojimi potomkami. Tí, ktorí prežili obdobie holokaustu, o svojich vlastných skúsenostiach prehovorili až po páde komunistického režimu v roku 1989. Podľa Aleidy Assmann pohyb od stratégie zabúdania k rozpomätávaniu (a jeho podpore) predstavuje posun od modernistického ku moralistickému prístupu spracovania minulosti. Kým modernistický prístup bol zameraný na budúcnosť a znovuvytváranie vzťahov v spoločnosti, preto nemal ambíciu vracat sa k problematickej minulosti, mora-listický (terapeutický) prístup, naopak, prichádza s ideou, predstavou návratu k traumatickej minulosti, jej spracovania a prekonania.⁵¹ Tento proces sa usku-točňoval konštruovaním kultúry spomínania na holokaust „zhora“, nesporne väčší dopad mali následné lokálne a regionálne iniciatívy, ktoré sa usilovali o vytvorenie kultúry spomínania „zdola“.⁵²

Poľský sociológ Sławomir Kapralski (*1958) hľadal odpovede na otázky, prečo Rómovia nevytvorili „kultúru pamäti“ na svoj holokaust hneď po jeho skončení, prečo sami potlačili spomienky na vojnu, alebo prečo ich považovali za nepodstatné, a prečo Rómovia všeobecne (alebo aspoň isté skupiny Rómov) vytvárajú kultúru pamäti v súčasnosti a akým spôsobom je tento proces spoje-ný s premenami tradičnej rómskej kultúry? Odpovede videl v nastavení tradičnej rómskej kultúry, ktorej sú naratívne formy ich vlastnej histórie cudzie. „Spomínanie bolo vytesňované z vedomia v podvedomom procese obrany kul-

48 BERÁNEK, Matej: *Prenasledovanie Rómov počas holokaustu*. Bratislava 2023, 224 s.

49 VRZGULOVÁ, Monika: *Stále ťažké spomínanie?* ... s. 19

50 Tamže, s. 21

51 Citované podľa VRZGULOVÁ, Monika: *Stále ťažké spomínanie?*, ... s. 21–22.

52 VRZGULOVÁ, Monika: *Stále ťažké spomínanie?* ... s. 91.

túrnej identity a jedným zo spôsobov ako to účinne dosiahnuť, bolo vymazať obdobie, v ktorom boli podkopané jej princípy. Život, prežitie v drsných podmienkach a samotná existencia skupiny sa stali najvyššími hodnotami tradičnej rómskej kultúry. A tak neboli spomienky na holokaust, akokoľvek živé a bolestivé v spomienkach jednotlivcov a rodín, automaticky zovšeobecnené, inštitucionalizované a transformované do posilnenia skupinovej identity, ktorá by (aspoň potenciálne) všetkých Rómov zjednotila.⁵³

Židia, ktorí prežili koncentračné tábory, sa často nemohli vrátiť do svojich bývalých domovov, neboli vždy domácim obyvateľstvom vítaní a ich arizované majetky mali už iných vlastníkov; situáciu riešili preto vysťahovaním do iných lokalít, prípadne do zahraničia. V prípade Rómov bola situácia odlišná: či už sa vrátili z pracovných útvarov alebo prežili útrapy protirómskych diskriminačných opatrení realizované miestnymi gardistami vo svojich chudobných komunitách, ak chceli prežiť, museli ostať vo svojej obci. Pritom z miestnych príslušníkov Hlinkovej gardy sa často stávali noví predstavitelia moci. V takejto situácii bolo preto vhodnejšie o perzekúciách nehovoriť. Rómsky aktivista Branislav Oláh v tejto súvislosti napísal: „Nech už bolo obdobie, ktoré prežili, akokoľvek ťažké a naplnené zločinmi proti nim, museli naň zabudnúť. Museli sa naučiť zabudnúť a koexistovať s tými, ktorí im ublížili, aj s tými, ktorí mali na rukách krv ich príbuzných, priateľov a známych. Veď tí, ktorí nosili gardistickú uniformu a pomáhali pri čistkách v rómskych osadách, mnohokrát boli po vojne funkcionármi národných výborov, mali moc a peniaze, teda mali aj pravdu.⁵⁴

Ako som už uviedol, „hlboké spoločenské mlčanie a zabúdanie na holokaust“ bolo postupne prekonávané počiatkom 21. storočia procesom konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora“.⁵⁵ Takto možno charakterizovať spomínané aktivity občianskeho združenia In Minorita v programe Ma bisteren! Predstaviiteľka tohto združenia Dr. Zuzana Kumanová si od začiatku uvedomovala, že budovanie pamätníkov rómskeho holokaustu a usporadúvanie pietnych slávností nie je iniciované samotnými Rómami, ale „je to naša iniciatíva, my tých ľudí privolávame“, aby spoznali, že „toto sú miesta, dôležité miesta vašej pamäte“.⁵⁶ Starší ľudia na pietne slávnosti do Banskej Bystrice pri-

53 KAPRALSKI, Sławomir: Prečo učiť o rómskom holokauste? In: Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka, s. 161–162.

54 OLÁH, Branislav: Rómovia na Slovensku a holocaust. In: *Pripomínanie rómskeho holokaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 27. Za ďalšie príčiny mlčania považuje: „obavu z odmietnutia, bagatelizovanie ich príbehu, strach z revanšizmu a vedomie zbytočného zaťažovania potomkov príbehmi plnými utrpenia, smrti a zla“.

55 VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? ... s. 91.

56 Rozhovor so Z. Kumanovou. In: KOHOUTOVÁ, Klara: *Od Esterházyho po Luník IX. Etnicky kódovaná miesta pamäti v lokálnom kontextu*. Košice 2020, s. 127–128.

chádzajú, pokiaľ im to ich zdravotný stav dovoľí, sú rodiny, ktoré svoju účasť považujú za dôležitú vo vzťahu ku svojim príbuzným, niekdajším obetiam vojny. Pre mladých Rómov objednávajú autobus, vždy z inej lokality, aby sa osobne zúčastnili a spoznali tragické dejiny rómskej histórie. Pravidelne sa akcií zúčastňujú zástupcovia Zväzu protifašistických bojovníkov. Z. Kumanová pripomína: „Vždy sa snažíme o aktualizáciu moment. Čo by sme asi nemali povedať, ale je to strašne dôležité, aby tam prišli aktuálni politici a tí aby povedali pár slov. Vždy to dodáva pietnemu aktu význam a dôležitosť, politická scéna sa tým kultivuje.“⁵⁷ Samotná pieta sa skladá z príhovorov. Arne Mann predstaví historickú udalosť, vždy z inej lokality. Potom každý účastník položí kvet k pamätníku a pokloní sa. Súčasťou slávnosti býva hudobná vložka, uskutočnila sa tu aj prezentácia výstavy *Rómsky holokaust na Slovenku*, krst knihy Daniely Hivešovej-Šilanovej a predstavenie monodrámy *Cigánsky boxer*.⁵⁸

Zmysel usporadúvania pietnych slávností na viacerých miestach na Slovensku spätých rómskym holokaustom vidí Z. Kumanová ako budovanie miest pamäti, ktorých hlavným poslaním je „mladej generácii odovzdať nejaký odkaz, pozrite sa, tu sa niečo dialo – nepravosť, krivda, tu bolo ubližované ľuďom hlavne kvôli tomu, že majú inú farbu pleti...“⁵⁹

Z dosiaľ uvedeného môže vzniknúť dojem, že pred rokom 1989 absentovali u nás iniciatívy ohľadne záujmu o obdobie holokaustu zo strany samotných Rómov – teda kultúra spomínania „zdola“, nie je to celkom tak. V tomto smere boli aktívnejší Rómovia v Čechách a na Morave. Už český Svaz Cikánů-Romů v rokoch 1969–1973 sa zaujímal o obeť rómskeho holokaustu, v roku 1973 uskutočnil prvú pietnu slávnosť v Hodoníne u Kunštátu, plánoval budovanie pamätníkov v Hodoníne i Letoch u Písku.⁶⁰ Prvý pamätníček rómskym obetiam v areáli Koncentračného tábora Auschwitz II-Birkenau zavraždeným príslušníkom rodiny pred rokom 1990 postavila rodina Růžičkových z Brna. Z územia Slovenska významnú úlohu v tomto smere zohrala divadelná hra „*Horiaci cigánsky tábor*“ rómskej autorky Eleny Lackovej (1921–2003). Hra, v ktorej účinkovali rómski amatérski herci, mala premiéru 16. apríla 1949 v kultúrnom dome vo Veľkom Šariši, do roku 1950 odohrali v Čechách a na Slovensku 106 predstavení.⁶¹

57 Tamže, s. 135.

58 Tamže, s. 135–136.

59 Tamže, s. 135–136.

60 Bližšie na s. 71.

61 Aj keď sa v literatúre sa uvádza rok 1948 (napríklad <http://www.romanejile.sk/rh/irodalom/cigany-koltok-irok/elena-lackova>), podľa názoru špecialistu na život spisovateľky E. Lackovej ide pravdepodobne o omyl (osobná informácia 22. 9. 2025)

Na rómskej púti v Novej Vsi nad Žitavou 6. septembra 2025 si rómsky holokaust pripomenuli hudobníci v štylizovanom väzenskom oblečení. Foto: Arne Mann

Spomínanie na rómsky holokaust u mladých Rómov na Slovensku nie je jednoznačné. Uvediem dva príklady: keď som v roku 1991 pripravoval pietnu slávnosť v obci Dúbravy, spýtal som sa mladej speváčky, či v piesni Čhajori romaňi pozná aj poslednú slohu *Andr'oda taboris* (ktorá vznikla v koncentračnom tábore Auschwitz), odpovedala, že pozná; keď som sa jej spýtal, o akom tábore sa tam spieva, povedala, že asi o pionierskom... Na druhej strane, v jednej spišskej obci mi Rómovia – všetci narodení po druhej svetovej vojne – rozprávali, z ktorej rodiny v obci boli gardisti, ktorí ubližovali Rómom, dokonca mali nejasnú informáciu o tom, že miestnych Rómov počas vojny pred zastrelením zachránil tamojší kňaz.

Aktivity konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora“ nie sú vždy akceptované adresátmi „zdola“. Novú formu spomienky na holokaust predstavujú Stolpersteine (Kamene potkýňania), ktoré sa na Slovensku osadzujú od roku 2012. Židia neprijímajú túto formu spomínania jednoznačne. Niektorí zastávajú názor, že ľudia, ktorí nemohli byť pochovaní, dostanú konečne vlastný (hoci len symbolický) hrob, ktorý zároveň prináša informácie o tragédii a varuje pred jej prípadným opakovaním. Počut však aj hlasy, že je prejavom neúcty k zavraždeným, keď po (hoci len symbolických) hroboch šliapu náhodní chodci. Nechýbajú ani obavy, že môže dôjsť k zhanobeniu, ako sa stalo v Ko-

márne, kde 26. októbra 2016 neznámi páchatelia zaliali Stolpersteine smolou...⁶²

Podobný problém sa objavil pri odhalení pamätníka rómskeho holokaustu v Letoch u Písku v roku 2024, kde na kruhovom chodníku je uvedených 1294 mien rómskych väzňov tohto niekdajšieho tábora. Aj tu sa ohlásili nespokojní Rómovia, že potomkovia preživších si neprajú, aby sa po údajoch šliapalo: „*Tento kruh není zcela v souladu s naší romskou kulturou. ...nevstupujte na jména. Neboť chodit po jménech našich zesnulých je absolutně nepřípustné.*“⁶³ Napriek tomu, že realizovaný návrh s menami väzňov si vybrali sami potomkovia preživších, niektorí oponenti stále zdôrazňujú, že Rómovia majú inú kultúru než Židia a že oni toto riešenie neuznávajú. Ako uviedla riaditeľka Muzea romskej kultúry Jana Horváthová, „ve skutečnosti nejde o žádnou tradiční kulturu, ale spíše o jakýsi dojem, pocit, obavu ze zneuctění tam, kde Romové byli vždy spíše haněni.“⁶⁴ Potomkovia preživších, ktorí sú už vzdelanejší, rozhladenejší, takéto problémy nemajú, naopak, iniciovali vznik kameňov zmiznutých – Stolpersteinov.⁶⁵

Záver

Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny – rómsky holokaust – bolo v našej spoločnosti po roku 1948 zamlčované, sami Rómovia o ňom verejne nehovorili, iba ak v úzkom okruhu rodiny. Snažili sa na tragické udalosti zabudnúť a svoje spomienky neodovzdávali ani svojim potomkom. Až po roku 1989 sa začal vytvárať priestor pre zapĺňanie bielych miest v dejinách Rómov, tento proces sa uskutočňoval ako istá „ponuka“ prostredníctvom konštruovania kultúry spomínania na holokaust „zhora“. Takými boli historické badania, projekty zaznamenávania spomienok preživších, budovania miest pamäti. Práve miesta pamäti, ktoré tvoria pamätníky a uskutočňované spomienkové pietne slávnosti, poskytujú účastníkom možnosť uvedomovať si vlastné dejiny: hlavným poslaním miest pamäti je „udržať konkrétne historické udalosti v pamäti

62 SALNER, Peter: *Židia na Slovensku*, s. 94.

63 HORVÁTHOVÁ, Jana: Proším, budme fér! Boj o paprsky se jmény vězňených v Letech byl bojem o velikost písma. In: *Romea*, 26. 4. 2024. online in: <https://romea.cz/cz/komentare/jana-horvathova-prosim-budme-fer-boj-o-paprsky-se-jmeny-veznenych-v-letech-byl-bojem-o-velikost-pisma> (2. 5. 2025)

64 HORVÁTHOVÁ Jana, e-mail 10. 9. 2025.

65 Tamže.

ľudí.⁶⁶ Pre Rómov môže byť takáto skúsenosť súčasťou etnoemancipačného procesu – romipen.⁶⁷ Miesta pamäti nie sú dôležité len pre rómsku menšinu, ale i majoritu, pretože odkazujú k možnému vyrovnaniu sa s minulosťou a možnosťou vyrovať sa s ňou.⁶⁸ Naviac, mnohí príslušníci majority mali aktívny podiel na protirómskych perzekúciách počas vojny. Dôležitá je teraz reakcia „zdola“: ako s informáciu o osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny naložia priami i nepriami potomkovia pamätníkov vojnového utrpenia v súčasnosti a budúcnosti.⁶⁹

POUŽITÉ PRAMENE

Literatúra:

Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938 november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint. In: *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 108. kötet.* Budapest 1939, s. 40–75

BERÁNEK, Matej: *Prenasledovanie Rómov počas holokaustu.* Bratislava 2023, 224 s.

FEDIČ, Vasiľ: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna. Svedectvá pamätníkov.* Humenné 2001, 104 s.

FOGELOVÁ, Patrícia – SZEGHY-GAYER, Veronika: *Proti režimu. Príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach.* Košice 2025

66 KOHOUTOVÁ, Klara: Paramisar – za historií českých a slovenských Romů = Paramisar – Through the History of Czech and Slovak Roma. In: *Memo : časopis pro orální historii / oral history journal*, 2020, 2, s. 74–89. http://www.sohi.maweb.eu/wp-content/uploads/2021/02/Memo_2020_2-final.pdf (2. 5. 2025). Mapovaním miest pamäti na území bývalého Československa sa v rokoch 2019–2020 zaoberal projekt Centra spoločenských a psychologických vied SAV v Košiciach v projekte *Paramisar – etnicky kódované miesta pamäti vo verejných priestoroch*, informácie sú prístupné na online: www.paramisar.eu

67 „Romipen je spoločné vedomie príslušnosti k rómskemu národu.“ HORVÁTHOVÁ, Jana: Muzeum romské kultury otvára trnitou cestu k identite. In: *Muzeum a identita, Etnologické pohľady*. Ed. Tichá, Jana. Rožnov pod Radhoštěm 2016, s. 144. Podľa M. Hübschmannovej je romipen „spoločná existenciálna zkušenost Romů zakotvená v prastaré životodárné kultuře.“ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Štyri písně o žalu. In: *Romano džaniben*, 1992, roč. 5, č. 1–2, s. 12.

68 KOHOUTOVÁ, Klara. *Paramisar – za historií českých a slovenských Romů*, s. 79.

69 Za osobné konzultácie ďakujem: PhDr. Petrovi Salnerovi, DrSc., z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Mgr. Zuzane Bošelovej, z Nadácie Milana Šimečku a PhDr. Monike Vrzgulovej, CSc., z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.

- JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Bratislava 2010, 112 s.
- GECELOVSKÝ, Vladimír: K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodarstve buržoázneho Československa s osobitým zreteľom na región Gemera. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 1, s. 36–40
- GECELOVSKÝ, Vladimír: Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 1986, roč. 17, č. 3, s. 174–177
- GECELOVSKÝ, Vladimír: *Sociálne politické postavenie a perzekúcia Cigánov v Československej republike a v Slovenskom štáte so zreteľom na región Gemera*. Kandidátska dizertácia, Právnická fakulta UPJŠ Košice, 1987, 211 s.
- GDOVINOVÁ, Denisa: Etnológ, ktorý sprevádzal Havla v rómskej osade: Po vojne ešte Rómov nepovažovali za lenivých In: *Denník N*, 22. 11. 2019
- HAIŠMAN, Tomáš: Ľudia z rodu Rómov. Šesté pokračovanie cyklu „Rodokmeň zeme“ na XXXII. ročníku Folklórneho festivalu ve Východné, 6. července 1986. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 243–244
- HORVÁTHOVÁ, Jana: Muzeum romské kultury otvára trnitou cestu k identite. In: *Muzeum a identita, Etnologické pohľady*. Ed. Tichá, Jana. Rožnov pod Radhoštěm 2016
- HORVÁTHOVÁ, Jana: Prosím, budme fér! Boj o paprsky se jmény vězněných v Letech byl bojem o velikost písma. In: *Romea*, 26. 4. 2024. online in: <https://romea.cz/cz/komentare/jana-horvathova-prosim-budme-fer-boj-o-paprsky-se-jmeny-veznenych-v-letech-byl-bojem-o-velikost-pisma> (2. 5. 2025)
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Štyri písně o žalu. In: *Romano džaniben*, 1992, roč. 5, č. 1–2
- JANAS, Karol: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945)*. Bratislava 2010, 112 s.
- JUROVÁ, Anna: Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Ed. Vašečka, Michal. Bratislava 2002, s. 17–32
- KALNÝ, Slavo: *Cigánsky plač a smiech*. Martin 1960, 170 s.
- KAPRALSKI, Sławomir: Prečo učiť o rómskom holokauste? In: Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka. Ed. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 160–164
- KOHOUTOVÁ, Klara: Paramisar – za historií českých a slovenských Romů = Paramisar – Through the History of Czech and Slovak Roma. In: *Memo: časopis pro orální historii / oral history journal*, 2020, 2, s. 74–89. http://www.sohi.maweb.eu/wpcontent/uploads/2021/02/Memo_2020_2-final.pdf (2. 5. 2025)

- KOHOUTOVÁ, Klara: *Od Esterházyho po Luník IX. Etnicky kódovaná miesta paměti v lokálném kontextu*. Košice 2020, 196 s.
- KOPCSAYOVÁ, Iris: Spomienky tých, čo prežili holokaust. In: *SME*, 12. 5. 2007, online in: <https://www.sme.sk/c/3291619/spomienky-tych-co-prezili-holokaust.html> (2. 5. 2025)
- KROŠLÁK, Daniel: Norimberské zákony – Nuremberg Laws. In: *Societas et iurisprudencia*, 2013, roč. 1, č. 1, s. 175–190; online in: <https://sei.iuridica.truni.sk/archive/2013/01/SEI-2013-01-Studies-Krosiak-Daniel.pdf> s. 181 (2. 5. 2025)
- KUMANOVÁ, Zuza: Ohliadnutie za projektom Ma bisteren! In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 39–42
- LACKOVÁ, Elena: *Romane jile*, online in: <http://www.romanejile.sk/rh/irodalom/cigany-koltok-irok/elena-lackova> (2. 5. 2025)
- LUŽICA, René: *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava 2004, 116 s.
- LUŽICA, René: Podporovali zamestnanosť, folklór aj futbal. Pred 55 rokmi vznikla prvá rómska „mimovládka“. In: *Romano fórum*, 26. 4. 2024; online in: <https://romanoforum.dennikn.sk/podporovali-zamestnanost-folklor-aj-futbal-pred-55-rokmi-vznikla-prva-romska-mimovladka>, (2. 5. 2025)
- LUŽICA, René: *Zväz Cigánov-Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989*. Nitra 2021
- Magyarországrol deportált romák adatbázisa, 1944–1945*, online in: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/magyarorszagrol-deportalt-romak-adatbazisa-1944-1945> (2. 5. 2025)
- MANN, Arne B.: Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Eds. Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva. Bratislava 2009, s. 452–473
- MANN, Arne B.: Kauza holocaust verzus porrajmos. In: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 47–52
- MANN, Arne B.: Memoráty ako dôležitá súčasť poznania rómskeho holocaustu. In: *Slovenský národopis*, 2010, roč. 58, č. 3, s. 323–334
- MANN, Arne B.: Od stereotypov ku genocíde. In: *Nepriznávaný holocaust. Rómovia v rokoch 1939–1945*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2007, s. 27–32
- MANN, Arne B.: Tragické osudy Rómov v Podpoľaní počas druhej svetovej vojny. In: Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 5–19
- MANN, Arne B.: „Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)“. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 3, s. 558–559

- MANN, Arne B.: *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (Samostatná tlač), Detva 1991, 14 s.
- MANN, Arne B.: Význam spomienkového rozprávania pre výskum rómskeho holocaustu. In: *Romano džaniben, časopis romistických študií*, 2013, roč. 20, č. 2, s. 37–51
- MANN, Arne, B.: Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989. O programe Ľudia z rodu Rómov. In: *Rómovia, 30 rokov po revolúcii*. Ed. Rafael, Vlado. Bratislava 2020, s. 34–39
- NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno 1994, 220 s.
- NEČAS, Ctibor: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981
- NEČAS, Ctibor: Neznámý holocaust. In: *Neznámý holocaust: příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995*. Eds. Lázníčková, Ilona – Sulitka, Andrej, Praha 1995, s. 27–36
- NEČAS, Ctibor: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. In: *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 126–136
- OLÁH, Branislav: Rómovia na Slovensku a holocaust. In.: *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Eds. Kumanová, Zuza – Mann, Arne B. Bratislava 2014, s. 25–30
- Paramisar – etnicky kódované miesta pamäti vo verejnom priestore*. Spoločenskovedný ústav CSPV SAV online: www.paramisar.eu (2. 5. 2025)
- Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*, I. díl (1939 – srpen 1944). Ed. Hübschmannová, Milena. Praha 2005, 990 s.
- Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, 190 s. Príloha DVD: *Rómovia a druhá svetová vojna (Svedectvá)*
- SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1989 (Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou)*. Bratislava 2018, 145 s., online in: <https://www.sav.sk/uploads/monography/40/137/fulltext/10211219%C5%BDidia%20na%20Slovensku%20po%20roku%201989.pdf> (2. 5. 2025)
- SEGLOVÁ, Lucia – BOŠELOVÁ, Zuzana: O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Eds. Vagačová, Ingrid – Fotta, Martin. Bratislava 2006, s. 18–19
- STUCKART, Wilhelm – GLOBKE, Hans: *Kommentare zur Deutschen Rassen-gesetzgebung Band 1*, München und Berlin 1936, s. 55; online in: <https://archive.org/details/wilhelm-stuckart-hans-globke-kommentar-zu-den-rasse-gesetzen/page/n37/mode/2up> (2. 5. 2025) Svaz Cikánů-Romů, Muzeum

- romské kultury, Brno, online in: <https://www.rommuz.cz/cs/o-muzeu/aktuality/2019-08-27-svaz-cikanu-romu/> (2. 5. 2025)
- The recognition of the Nazi genocide of the Sinti and Roma*, online in: <https://www.roma-sinti-holocaust-memorial-day.eu/recognition/the-recognition-of-the-nazi-genocide-of-the-sinti-and-roma/> (2. 5. 2025)
- Uznesenie vlády SR č. 153/1991, *Zásady vládnej politiky SR k Rómom*, online in: <https://domov.sme.sk/c/6803249/zasady-vladnej-politiky-k-romom-uznesenie-vlady-z-roku-1991.html> (2. 5. 2025)
- VANOVIČOVÁ, Zora: Ako sa pečuje časopis II. In: *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 4, s. 437–438
- VRZGULOVÁ, Monika: *Nevyrozmávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava 2016, 139 s. <https://doi.org/10.31577/2016.9788022415422>
- VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie? Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku. In: *Holokaust okolo nás (Roky 1938–1945 v kultúrach spomínania)*. Ed. Salner, Peter. Bratislava 2020, s. 15–97.
- Zentralrat Deutscher Sinti und Roma trauert um den früheren Bundespräsidenten Roman Herzog*, online in: <https://zentralrat.sintiundroma.de/nachruf-roman-herzog/> (2. 5. 2025)
- 40 Years of Recognition of the Nazi Genocide against the Sinti and Roma of Europe*, online in: <https://dokuzentrum.sintiundroma.de/en/40-years-recognition-nazi-genocide-sinti-roma-europe/> (2. 5. 2025)

Filmy:

- Baro mariben* (Veľká vojna), réžia: Paula Ďurinová, Prešov 2013, 29 min., online in: <https://www.portalsvk.sk/video/baro-mariben-velka-vojna> (2. 5. 2025)
- Ma bisteren. Príbeh rómskeho holokaustu*, réžia: Jozef Bohunický, Košice 2006, 42 min.

